

Maria J Tuross

KAROL KACZKOWSKI (1797-1867) – GENERAL SZTABU WOJSKA POLSKIEGO, LEKARZ-EPIDEMIOLOG, INNOWATOR, NAUCZYCIEL

Warszawski Uniwersytet Medyczny, Zakład Etyki i Medycyny Paliatywnej

ABSTRACT

The name of Karol Kaczkowski, one of the pioneers of Polish epidemiology of the 19th century, has been somewhat forgotten. Hence, it is worth getting acquainted with his actions that he made contributing to the effective inhibition of the spread of the cholera epidemic that hit Polish territory in the 1830s.

KAROL KACZKOWSKI (1797-1867) General of Staff of the Polish Army, doctor, professor, He was born in Warsaw on 2 February 1797. In 1805 his parents moved to Krzemieniec. In 1815, he began medical studies at the University of Vilnius. He was friends with philomaths: Adam Mickiewicz and Tomasz Zan. In 1821 he obtained the degree of doctor of medicine. In the years 1824-1828 he traveled around Europe. In 1829, he was nominated the Head of the Therapeutic Clinic at the University of Warsaw.

After the outbreak of the November Uprising on November 29, 1830, he joined the artillery and in 1831 was appointed chief physician of the Polish Army. He organized the command of the military health service, hospitals and field hospitals. After the battle of Grochów, he organized battalion dressing points and a cordon of doctors who provided quick help to the wounded. On February 5, 1831, Karol Kaczkowski was appointed the Chief Physician of the Polish Army.

When the first cholera patients, brought in by the Russian army, arrived in Warsaw in the spring of 1831, he prepared instructions on how to detect and treat cholera. He created cholera hospitals in Mienia and Warsaw, and sanitary supervision in military units.

For this he was awarded the Wirtuti Militari Gold Cross. After the fall of the uprising, he left Poland with a group of 2,000. injured. He got to Prussia, and then to Lviv. In 1854 he settled in Żytomierz. He suffered harassment from the tsarist authorities. In 1863, during the January Uprising, he was sent to the Voronezh Governorate. In 1867, he obtained a permit to travel to Kherson, where he died on September 14, 1867.

Key words: *Karol Kaczkowski, epidemic diseases, patient care, hygiene, 19th century*

STRESZCZENIE

Nazwisko Karola Kaczkowskiego jednego z pionierów polskiej epidemiologii XIX wieku zostało w pewien sposób zapomniane. Dlatego warto zapoznać się z jego działaniami jakie podejmował przyczyniając się do skutecznego zahamowania rozprzestrzeniania się epidemii cholery, jaka nawiedziła ziemie polskie w latach 30-tych XIX wieku.

KAROL KACZKOWSKI (1797-1867) generał sztabu Wojska Polskiego, lekarz, profesor dr medycyny. Urodził się w Warszawie 2.02.1797 r. W 1805 r. Jego rodzice przenieśli się do Krzemieńca. Od 1815 r. rozpoczął studia lekarskie na Uniwersytecie Wileńskim. Był zaprzyjaźniony z filomatami: Adamem Mickiewiczem i Tomaszem Zanem. W 1821 r. uzyskał stopień doktora medycyny, W latach 1824-1828 podróżował po Europie. W 1829 r. nominowany na Kierownika Kliniki Terapeutycznej na Uniwersytecie Warszawskim.

Po wybuchu Powstania Listopadowego 29.11.1830 r. wstąpił do artylerii i w 1831 r. został mianowany naczelnym lekarzem Wojska Polskiego. Zorganizował dowództwo wojskowej służby zdrowia szpitale i lazarety. Po bitwie pod Grochowem zorganizował batalionowe punkty opatrunkowe i kordon lekarzy, którzy nieśli szybką pomoc rannym. 5 lutego 1831 r. Karol Kaczkowski został mianowany Naczelnym Lekarzem Wojska Polskiego.

Gdy wiosną 1831 r. dotarli do Warszawy pierwsi chorzy na cholere, przywleczoną przez wojska rosyjskie, opracował instrukcje o sposobach wykrywania i leczenia cholery. Utworzył w Mieni i W Warszawie szpitale choleryczne, a w jednostkach wojskowych dozory sanitarne.

Otrzymał za to Złoty Krzyż Wirtuti Militari. Po upadku powstania opuścił granice Polski z grupą 2 tys. rannych. Dotarł do Prus, a potem do Lwowa. W 1854 r. osiedlił się w Żytomierzu. Doznawał szykan od władz carskich. W 1863 r. w czasie Powstania Styczniowego zesłano Go do guberni woroneskiej. W 1867 r. uzyskał zezwolenie na wyjazd do Chersonia, gdzie zmarł 14.09.1867 r.

Słowa kluczowe: Karol Kaczkowski, choroby epidemiczne, opieka nad chorym, higiena, XIX wiek

KAROL KACZKOWSKI – NAUCZYCIEL, HIGIENISTA

Postać Karola Kaczkowskiego zdaje się być wymarzoną sylwetką, by czerpać z niej inspiracje w chwili obecnej, kiedy społeczności światowej przychodzi zmagać się z globalną pandemią. Człowiek ten, wyjątkowo dużo uwagi poświęcił tematowi związanemu z szeroko rozumianymi zagadnieniami, które zgodnie ze współczesną leksyką określane są terminem oświaty zdrowotnej i epidemiologii. Już w początkowym okresie swej pracy naukowej, a tu wypada zaliczyć działania podejmowane jeszcze w okresie studiów na Uniwersytecie Wileńskim w początkach XIX wieku, inicjował przede wszystkim rozwój form kształcenia w tym kierunku, czemu dał wyraz w stworzonym przez siebie programie dydaktycznym zatytułowanym „Plan lekcji higieny, czyli nauki zachowania zdrowia mającej się wykładać po szkołach publicznych”¹, gdzie zwrócił uwagę na znaczenie tej problematyki dla rozwoju fizycznego, szczególnie osób młodych. Uznał, iż na równi z obowiązującymi przedmiotami programowymi powinna stać się ona jedną z istotnych treści wykształcenia na wszystkich poziomach edukacji, co spotkało się z życzliwym odzewem m. in. ze strony prezesa Związku Filomatów Tomasza Zana². Wśród tematów szczególnie istotnych, jakie Karol Kaczkowski poddał bliższej analizie wymienione zostały, prócz nauki podstaw anatomii: konieczność szczepienia ospy, zasady zachowania higieny osobistej, gdzie przede wszystkim wskazywał na istotność częstych kąpiei wyraźnie dzieląc je na higieniczne oraz rekreacyjne, które powinny być połączone z nauką pływania, w czym nawiązywał do myśli jednego ze współtwórców ustaw Komisji Edukacji Narodowej - Grzegorza Piramowicza, a przede wszystkim jego „Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia”³. Równie istotna była gimnastyka oraz rozmaite formy ćwiczeń na świeżym powietrzu m. in. jazda konna czy szermierka, ale przede wszystkim podkreślony został nawyk codziennych spacerów. Jak sam wspominał po

wielu latach: z prostego początkowo planu zajęć zrodziła się koncepcja szeregu wykładów, o których pisał m. in. *rozwinąłem dość jasno i szczegółowo, że na kilka-arkuszową broszurę zakrawała*⁴.

Tematyce tej poświęcił również prowadzony przez siebie w Krzemieńcu cykl wykładów, jakie prowadził w latach 1823 - 1825⁵. Cieszyły się one ogromnym zainteresowaniem nie tylko uczniów Liceum Krzemienieckiego, lecz także znalazły żywy oddźwięk u słuchaczy z miasta i okolic. Na kanwie swoich wystąpień najistotniejsze tematy, jakie w nich poruszał, zebrał w dwutomowe „*Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia*”⁶ opublikowane w Warszawie w latach 1826 – 27. Jest to bez wątpienia jedno z bardziej interesujących dzieł w jego dorobku przede wszystkim ze względu na zawarty w obydwu tomach tekst „*O infirmarkach*”⁷, który śmiało można uznać za jeden z pierwszych, o ile nie pierwszy, szczegółowy i dokładny tekst poświęcony fachowej opiece nad chorym w domu. Z tego względu katalog Biblioteki Narodowej zaklasyfikował pracę Karola Kaczkowskiego pod hasłem wiodącym: pielęgniarstwo⁸.

Trudno jest ustalić, dlaczego Karol Kaczkowski nie ukończył tak zaawansowanej pracy nad „*Lekcjami higieny*”. Przypuszczalnie zajął się innymi obowiązkami dydaktycznymi, w 1825 roku odbywał podróż na Krym, czego plonem było czterotomowe dzieło „*Dziennik podróży do Krymu odbytej przez Karola Kaczkowskiego Dra med.*”⁹, w roku następnym po Europie (zwiedził m. in. Pilzno, Pragę i Brukselę) i po raz kolejny, w 1828 kiedy przebywał m. in. we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku, później zaś w Berlinie, gdzie spotkał m. in. wybitnego chirurga i okulistę Karola Ferdynanda Graefego¹⁰.

⁴ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 13.

⁵ M. Ropek, *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 21 – 23.

⁶ „Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia przez Karola Kaczkowskiego”, Drukarnia N. Glücksberga, Warszawa 1826, T. I., T. II 1827. Pozycję tą K. Estreicher. Tu za: K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia* T. II G – L, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1874 s. 316.

⁷ „Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia przez Karola Kaczkowskiego”... - T. I s. 73 – 89 i T. II s. 113 – 133.

⁸ BN Nr. kat. 250.299 i Nr. kat. 383.754.

⁹ K. Kaczkowski, *Dziennik podróży do Krymu odbytej przez Karola Kaczkowskiego Dra med.* Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1829 T. I – IV

¹⁰ Z. Kopociński, K. Kopociński, Cz. Jeśman, *Kilka refleksji na temat wojskowej służby zdrowia. W 150 rocznicę śmierci generała profesora Karola Kaczkowskiego (1797 – 1867)*, w: red. R. Żmuda, „Forum Bibl. Med.”. 2016 R. IX, Nr 2 (18).

¹ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju*, „Rozprawy na stopień doktora medycyny b. wychowanków szkoły podchorążych sanitarnych” Nr. 7, Warszawa 1938, s. 13.

² Tamże.

³ G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia* w Drukarni Nadwornej, Warszawa 1787

Również sytuacja polityczna sprawiła, iż pomimo zapewnień, tematyki tej nie kontynuował w dalszych wydawnictwach książkowych, zaś z obszernego cyklu wystąpień jedynie trzy ujrzały światło dzienne. Były to: „*O wpływie klimatu, płci, wieku i temperamentów na zdrowie człowieka*”, wydane w formie niewielkiej książeczki we Lwowie w 1833 roku¹¹ pod podwójnym tytułem „*Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia wykładane w Liceum Krzemienieckim*” jak pozycję tę opisuje Karol Estreicher¹², oraz dwa inne zamieszczone w formie artykułów na łamach ukazującego się w Wilnie periodyku „*Athenaeum*” dopiero w 1844 i 1845 roku. Tytuły tych objętościowo niewielkich prac to: „*O wpływach ciała i umysłu na zdrowie ludzkie*”¹³ oraz „*O przepisach wychowania w wieku niemowlęcym, dziecięcym i młodzieńczym*”¹⁴.

Pomimo niewątpliwych zasług, jego sylwetka umknęła poważniejszym i obszerniejszym studiom historycznym. Znajduje to swój wyraz przede wszystkim w zawartości książkowych zasobów bibliotecznych.

Katalog Biblioteki Narodowej notuje zaledwie trzy pozycje z frazą *Karol Kaczkowski* w tytule. Najważniejszą jest bez wątpienia „*Wspomnienie z papierów pozostałych po Ś. P. Karolu Kaczkowskim generalu sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył Tadeusz Oksza-Orzechowski*”¹⁵ autobiograficzny zbiór notatek samego Karola Kaczkowskiego ocalałych z jego obszernej spuścizny, a także dwie samodzielne monografie poświęcone tej postaci. Obydwie powstały w okresie międzywojennym. Kolejno są to: odbitka artykułu Stanisława Konopki z „*Lekarza Wojskowego*” z 1935 roku, zatytułowana „*Karol Kaczkowski, jego prace i projekt wydawania pisma wojskowo-lekarskiego*”¹⁶ licząca 8 stron oraz praca doktorska Mieczysława Ropka „*Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju*”¹⁷ opublikowana w 1938 roku. Tekst ten liczący 104 strony, zaopatrzony w bogatą, liczącą wiele pozycji bibliografię, uznać wypada za najobszerniejszą i najdokładniejszą biografię Karola Kaczkowskiego. Zaznaczyć przy

tym wypada, iż pewne źródła archiwalne cytowane przez Mieczysława Ropka uległy zniszczeniu podczas II Wojny Światowej i ich fragmenty zachowały się jedynie w jego pracy.

Nie można tu pominąć niewielkiej liczącej 71 stron, dość starannie przygotowanej monografii Witolda Lisowskiego „*General profesor Karol Kaczkowski*”¹⁸ wydanej w 1986 roku. Książka ta, jest odnotowywana w zbiorach Biblioteki Narodowej lecz z dokładną lokalizacją zdarzają się pewne problemy. Podobna sytuacja, jeśli chodzi o dane bibliograficzne, ma miejsce w katalogu internetowym serwisu NUKAT. W swoim zestawieniu notuje on zaledwie jedną publikację bezpośrednio autorstwa Karola Kaczkowskiego, a mianowicie czterotomowy „*Dziennik podróży do Krymu*”, trzy pozycje biograficzne, a mianowicie dwa tomy wspomnień opracowanych przez Tadeusza Okszę-Orzechowskiego¹⁹, wzmiankowaną pracę Witolda Lisowskiego²⁰, a także zachowany w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego ciekawy przyczynek; rozkaz dzienny z nominacją na stanowisko naczelnego sztabslekarza. Katalog ten nie podaje żadnej z najważniejszych prac Karola Kaczkowskiego dotyczących higieny, choć znajdują się one w zbiorach bibliotecznych anonsowanych przez niego placówek w tym m. in: Uniwersytetu Warszawskiego²¹ oraz Biblioteki Narodowej²². Nie ma również najmniejszej wzmianki, iż cały szereg pozycji zostało opracowanych w wersji cyfrowej, co znacznie ułatwia zapoznanie się i ich treścią²³.

Warto w tym miejscu również zaznaczyć, iż posługiwanie się w poszukiwaniach bibliograficznych katalogiem internetowym NUKAT nastrecza niejednokrotnie pewne problemy, gdyż ilość danych, na jakie można natrafić jest w nim, z nieznanymi przyczyn, dość zmienna i tak np. cytowana już praca Mieczysława Ropka bywa sporadycznie prezentowana²⁴.

Katalog Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie odnotowuje dwa tytuły, a mianowicie wzmiankowaną już „*General profesor Karol Kaczkowski*”²⁵

¹¹ K. Kaczkowski *Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia wykładane w Liceum Wołyńskim*, Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, Lwów 1833.

¹² Tu za: K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1874 T. II (G – L), s. 316.

¹³ K. Kaczkowski, *O wpływie ciała i umysłu na zdrowie ludzkie*, w: „*Athenaeum*” 1844 T. IV, Nr. I s. 222 – 237

¹⁴ K. Kaczkowski, *O przepisach wychowania w wieku niemowlęcym, dziecięcym i młodzieńczym*, w: red. J. I. Kraszewski, „*Athenaeum*” 1845 T. V, Nr. V s. 133 – 169.

¹⁵ „*Wspomnienie z papierów pozostałych po ś.p. Karolu Kaczkowskim generalu sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył Tadeusz Oksza-Orzechowski*”, Gubrynowicz i Schmidt, Lwów 1876 T. I i T. II

¹⁶ St. Konopka, *Karol Kaczkowski, jego prace i projekt wydawania pisma wojskowo-lekarskiego*, odbitka z „*Lekarza Wojskowego*” 1935 T. 26 Nr. 8, s. 503 - 510

¹⁷ M. Ropka, *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju*, „*Rozprawy na stopień doktora medycyny b. wychowanków szkoły podchorążych sanitarnych*” Nr. 7, Warszawa 1938.

¹⁸ W. Lisowski, *General profesor Karol Kaczkowski*, MON Warszawa 1986.

¹⁹ „*Wspomnienie z papierów pozostałych po ś.p. Karolu Kaczkowskim generalu sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył Tadeusz Oksza-Orzechowski*”, Gubrynowicz i Schmidt, Lwów 1876 T. I i T. II.

²⁰ W. Lisowski, *General profesor Karol Kaczkowski*, MON Warszawa 1986.

²¹ K. Kaczkowski, *Lekcje higieny czyli nauki zachowania zdrowia*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1826 T. I i 1828 T. II

²² K. Kaczkowski, *Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1826 T. I i 1828 T. II. K. Kaczkowski, *Lekcje higieny czyli Nauki zachowania zdrowia : wykładane w Liceum Wołyńskim / przez Karola Kaczkowskiego*. Wytł. Nar. Ossolińskich, Lwów 1833

²³ <https://polona.pl/item/lekcyjne-higieny-czyli-nauki-zachowania-zdrowia-wykladane-publicznie-od-roku-1823-w,OTg5NDk4/#info:metadata>, (data dostępu 30 09 2020)

²⁴ <http://katalog.nukat.edu.pl/search/> (data dostępu 28 06 2020).

²⁵ http://opac.cbw.wp.mil.pl/cgi-bin/wspd_cgi.sh/wo2 (data dostępu 11 04

oraz „*Wspomnienia z papierów pozostałych po ś. p. Karolu Kaczkowskim generał sztab-lekarzu wojsk polskich. Ułożył Tadeusz Oksza Orzechowski*”²⁶.

DZIAŁALNOŚĆ KAROLA KACZKOWSKIEGO W CZASIE POWSTANIA LISTOPADOWEGO

W momencie wybuchu Powstania Listopadowego Karol Kaczkowski, wraz ze studentami, zgłosił się na ochotnika do wojska i – o czym wspomina w swoich notatkach opracowanych do druku przez Tadeusza Okszę-Orzechowskiego²⁷ – został przydzielony do kompanii artylerii, cały czas jeszcze prowadząc wykłady na uniwersytecie. Szybko jednak, gdyż czas naglił, już w pierwszych dniach lutego 1831 roku powierzono mu obowiązki naczelnego sztabslekarza wojskowej służby zdrowia, zaś dnia 7 lutego 1831 roku zameldował się w obozie wojskowym pod Jabłonką²⁸. Z powierzonych sobie obowiązków wywiązywał się wręcz wzorowo. Pierwsze właściwie wyposażone ambulanse spieszyły z pomocą rannym już w czasie pierwszych potyczek na przedpolu Pragi²⁹. Podczas batalii pod Olszynką Grochowską wprowadził instytucję brankardierów (noszowych), rozlokował siedem ruchomych ambulansów, zaś na Pradze już w obrębie fortyfikacji, w nadających się do tego celu budynkach murowanych pięć szpitali etapowych. Nie bez znaczenia będzie przypomnieć tu wypowiedziane wówczas słowa Karola Kaczkowskiego, jakie w 1931 roku zostały wyrzeźbione na cokole jego pomnika: *dobra i szybka pomoc lekarska na polu walki wpływa na podtrzymanie ducha żołnierza*³⁰. Napływ dużej liczby rannych zmusił do organizacji nowych lazaretów już na terenie Warszawy, nad którymi nadzór powierzył trzem lekarzom dywizyjnym Franciszkowi Ksaweremu Baldaufowi, Stanisławowi Przysiańskiemu i Fryderykowi Gottliebowi Szwenckiemu, którzy w czasach Królestwa Polskiego pełnili podobne obowiązki, a z wojskową służbą zdrowia związani byli jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego. W koszarach, zwanych aleksandryjskimi, szpitalem kierował przybyły z Krakowa Ludwik Bierkowski³¹.

W końcu marca Karol Kaczkowski otrzymał raport, iż na terenie twierdzy w Zamościu pojawiła się cholera. Przypuszczalnie, na co zwrócił uwagę

Piotr Goździk³², ta informacja była najwcześniejsza, choć ogólnie przyjmuje się, że pojedyncze przypadki zanotowano dopiero 12 kwietnia 1831 roku w oddziałach, które brały udział w bitwie pod Iganiami³³. Zareagował błyskawicznie, wysyłając do tamtejszego garnizonu komisję zaopatrzoną w specjalne zalecenia odnośnie postępowania, a przede wszystkim izolacji chorych. Jak piszą historycy³⁴, na miejsce przeznaczone na szpital wybrano pałac w Zbarażu należący do Franciszka Potockiego.

KAROL KACZKOWSKI – REFORMATÓR WOJSKOWEJ SŁUŻBY ZDROWIA

Organizacja szpitali wojskowych podczas epidemii cholery.

Lokalizacja szpitala cholerycznego dla garnizonu twierdzy zamojskiej jest dość trudna do weryfikacji. Zbaraż oddalony jest od Zamościa o blisko trzysta kilometrów, czyli dystans na owe czasy niemożliwy do szybkiego pokonania, a tym bardziej kłopotliwy do transportu chorych, do tego jeszcze zakaźnie. Należy przypuszczać, iż szpital ów mieścił się w Zwierzyńcu oddalonym o 27 kilometrów od Zamościa i otoczonym lasami, co stanowiło pewną izolację. Nie jest wykluczone, iż niezbędne fundusze na sprawne funkcjonowanie lazaretu przeznaczył Franciszek Potocki, do którego w owym czasie należały dobra zbarskie, oraz *obywatele miejscowi*³⁵, co zostało uwzględnione w korespondencji Seweryna Laskowskiego z dnia 28 kwietnia 1831 roku, na którą powołuje się w swojej pracy Waław Męczkowski³⁶.

Zupełnie inne informacje odnośnie lazaretów dla chorych zakaźnie podaje Piotr Goździk. Otóż zostały one przeniesione z obrębu murów twierdzy do dwóch pobliskich wiosek – Łabonki i Łabunia³⁷.

Karol Kaczkowski, równoległe z wytycznymi sporządzonymi dla delegacji udającej się do Zamościa przygotował dnia 4 kwietnia 1831 roku w Jędrzejowie pod Kałuszynem okólnik adresowany do wszystkich lekarzy wojskowych³⁸. Data powstania tego dokumen-

2020)

²⁶ Tamże.

²⁷ „Wspomnienia z papierów pozostałych po ś. p. Karolu Kaczkowskim generał sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył T. Oksza - Orzechowski”... - T. II, s. 259.

²⁸ M. Rópek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 50.

²⁹ W. Lisowski *Gen. prof. Karol Kaczkowski w 220 rocznicę urodzin i 150 rocznicę śmierci*, w: „Skalpel” Nr.5/6, XXVI (2017) s. 26.

³⁰ <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/powazkowska-kaczkowski> (data dostępu 08 04 2020)

³¹ M. Rópek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 55

³² P. W. Goździk, *Cholera w Królestwie Polskim w 1831 roku*, w: „Lekarz Wojskowy” Nr.1 (1938) s. 67.

³³ J. Talar, St. Wojtkowiak, *Karol Kaczkowski wybitny organizator wojskowej służby zdrowia i epidemiolog w Powstaniu Listopadowym*, w: „Biuletyn Wojskowej Akademii medycznej” 1960, T. III, Zesz. 2/3 s. 284.

³⁴ W. Męczkowski, *Służba zdrowia w wojsku polskim*, w: „Pierwszy Zjazd poświęcony polskiej medycynie wojskowej”, Druk. K. Kowalewskiego, Warszawa 1917 s. 36, co powtarza M. Rópek, *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 56. Zbaraż wymieniają również J. Talar i St. Wojtkowiak. Tu za: J. Talar, St. Wojtkowiak, *Karol Kaczkowski wybitny organizator wojskowej służby zdrowia i epidemiolog w Powstaniu Listopadowym*, w: „Biuletyn Wojskowej Akademii Medycznej” 1960, T. III, Zesz. 2/3 s.285.

³⁵ W. Męczkowski, *Służba zdrowia w wojsku polskim...* - s. 36

³⁶ Tamże, s. 36 - przypis.

³⁷ P. W. Goździk, *Cholera w Królestwie Polskim w 1831 roku...* - s. 70

³⁸ Fr. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim...* - s. 77.

tu wyraźnie wskazuje na to, iż informacje o chorobie musiał otrzymać jeszcze w marcu. Wśród zapisanych w nim zaleceń zwrócił szczególną uwagę na:

1. ściśle *oddzielenie wszystkich, którzy przez nagłe zapadanie na womity (wymioty), diarję, kurczowe cierpienie w rękach i nogach o cholera-morbus są podejrzani*³⁹, – co zresztą planował już wcześniej wprowadzając podział na szpitale dla rannych w centrach dużych miast i dla chorych usytuowane raczej peryferyjnie⁴⁰
2. ochronę żołnierzy przed przeziębieniem
3. zwrócenie uwagi na dostęp do czystej wody pitnej i do przyrządzania pożywienia, *aby nie pili wody z rowów i moczar*
4. wydawanie codziennie niewielkich –*półkwaterek*⁴¹, czyli ok. 150 g. porcji wódki.

W zakończeniu, po zaleceniach terapeutycznych, gdzie m. in. zalecał najściślejszą dietę, zwrócił uwagę na formę pochówku zmarłych, które należy przeprowadzać jak najszybciej, przy czym *trupy skropiwszy rozciekiem chlorku wapna*⁴². Stosowanie tego samego preparatu zaleca do dezynfekcji pomieszczeń, oraz używania *samym lekarzom i posługaczom*⁴³ do mycia rąk. Identyczne wskazówki adresuje do wszystkich osób mającym styczność z chorymi.

Zasady te bardzo szybko zostały wprowadzone w życie nie tylko w lazaretach, lecz także w jednostkach wojskowych, o czym wspomina w swoim pamiętniku pod datą 24 kwietnia 1831 roku Franciszek Salezy Gawroński pisząc m. in. *w kwaterze głównej, co dzień polewają podłogę chlorem*⁴⁴ oraz nadmienając przy tym, iż wielu oficerów również myło ręce w tym roztworze. Zdarzały się też, – co skrupulatnie zanotował – i takie sytuacje: *szczególniej Ig. Badeni tego środka używa i cały się w nim myje*⁴⁵.

Warto w tym miejscu nadmienić, że prócz zaleceń *stricte* sanitarnych Karol Kaczkowski położył nacisk na ograniczenie paniki. W swoim okólniku napisał m. in. *uważać szczegółowiej, aby umysłu żołnierzy przestraszonych nie przejmował. Unikać wszelkich w tej mierze rozmów i owszem pocieszającymi wiadomościami utrzymywać w żołnierzu myśl swobodną*⁴⁶. Wpłynął w ten sposób nawet na naczelne dowództwo, gdyż wśród władz wojskowych pojawiły się koncepcje, aby

z powodu narastającej epidemii zawiesić działania zbrojne.

Karol Kaczkowski nie poprzestał na jednym dokumencie, szczególnie, kiedy po bitwie pod Iganiami cholera pojawiła się w samym Kałuszynie. Zwrócił się do naczelnego wodza z petycją o konieczności powołania wydzielonego lazaretu i w błyskawicznym tempie zorganizował cały szereg placówek. Najszybciej, gdyż już 14 kwietnia 1831 roku zorganizowano pierwszą z nich w Mieni. Na jego utworzenie i zagospodarowanie wyznaczył 3 ambulans polowy⁴⁷. W tym samym czasie, a na pewno po 7 kwietnia stworzono podobny szpital na Pradze, przypuszczalnie na terenie posesji położonej przy ulicy Brukowej (nr. hip. 415a – współcześnie ul. Okrzei między ul. Jagiellońską, a Panieńską po stronie południowej) gdzie lekarzem ordynującym został Jan Kosztulski, lekarz cywilny od 1828 roku związany z Warszawą⁴⁸. W późniejszym okresie powstały jeszcze szpitale *dla cholerycznych* m. in. w koszarach Mirowskich, dwa na obszarze dawnego obozu powązkowskiego oraz dodatkowo jeszcze w kompleksie koszar huzarskich przy ul. Solec. Tym ostatnim kierował Stanisław Przysański⁴⁹.

Instrukcje i okólniki o cholery i jej zwalczaniu.

W krótkim czasie po pierwszym, Karol Kaczkowski przygotował nowy okólnik, który został opublikowany z datą 22 kwietnia 1831 roku. Wspomina w nim o kierowaniu chorych do lazaretu w Mieni, jako miejscu odosobnienia i izolacji. W związku z małą ilością informacji dotyczących przebiegu choroby, w trzecim z kolei piśmie okólnym, jakie zostało opublikowane w dniu 30 kwietnia 1831 roku i wydane w Rudzie pod Mińskiem Mazowieckim⁵⁰ zwrócił się do lekarzy wojskowych o sporządzanie dokładnych historii chorób, które pozwolą na poszerzenie wiadomości o cholery. Pomimo niebezpieczeństwa, jakie groziło przy tej procedurze, zwracał się z prośbą o dokonywanie badań sekcyjnych: *róbcie sekcje pośmiertne gdzie tylko okoliczności Wam pozwolą*⁵¹.

W celu uzyskania maksymalnie dużo informacji o etiologii i patogenezie odwołał się do pracy swojego brata Michała, zatytułowanej *„O poznawaniu sposobach zapobieżenia i leczenia choroby cholera morbus zwanej”*⁵², powstałej w Warszawie w listopadzie, a opublikowanej pod koniec 1830 roku. Był to niewiel-

³⁹ J. Talar, St. Wojtkowiak, *Karol Kaczkowski wybitny organizator wojskowej służby zdrowia i epidemiolog w powstaniu listopadowym*, w: „Biuletyn Wojskowej Akademii Medycznej, 1960, T. III, zes.2/3 s. 285.

⁴⁰ Tamże, 281.

⁴¹ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 57.

⁴² Tamże, s. 58.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Fr. S. Gawroński, *Pamiętnik r.1830/31 i księga pamiętnikowa (1787 – 1831) pułkownika Franciszka Salezego Gawrońskiego*, Akademia Umiejętności, Kraków, 1916 s. 124.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 58.

⁴⁷ Tamże

⁴⁸ St. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Nakładem autora, Warszawa 1883 s. 241.

⁴⁹ J. Wł. Chojna, *Wojskowe lazarety warszawskie w czasie Powstania Listopadowego i dozór szpitali wojskowych*, Nakł. autora, Warszawa 1970 s. 255.

⁵⁰ Fr. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim...* - s. 103.

⁵¹ Tamże.

⁵² M. Kaczkowskiego *O poznawaniu sposobach zapobieżenia i leczenia choroby cholera morbus zwanej*, w Druk. Kom. Rząd. Wyz. Rel. i Ośw. Publ. Warszawa 1830.

ki, liczący dwadzieścia dziewięć stron tekst, gdzie zostały zebrane w siedmiu rozdziałach wszystkie najważniejsze zagadnienia związane z rozpoznawaniem oraz postępowaniem z nową, a przy tym błyskawicznie rozprzestrzeniającą się chorobą.

Wojskowe służby sanitarno-higieniczne.

Dziesięć dni później, 3 maja 1831 roku skierował do dowódców wojska obszerny dokument zatytułowany „*Instrukcja dla Dozoru Zdrowia przy Pułkach*”⁵³. Dał w nim wskazówki do wyodrębnienia w każdej jednostce wojskowej specjalnych grup, które ze względu na nałożone na nie obowiązki, śmiało można nazwać prototypem patroli sanitarno-higienicznych.

W skład nowo utworzonej organizacji mieli wchodzić bezpośredni dowódcy danej formacji, lekarze pułkowi i batalionowi, a także wydzieleni podoficerowie, zaś szczegółowy plan ich działania przedstawiał się następująco:

1. w każdym oddziale, poczynając od kompanii, wybrano kilku żołnierzy odpowiedzialnych za zdrowie pozostałych
2. zalecono kontrolę miejsc poboru wody pitnej, a także ponowiono przestrzeganie wydanych uprzednio zaleceń o niekorzystaniu w marszu z napotkanych płytkich rowów i strumieni, a szczególnie zakazano czerpania do celów konsumpcyjnych wody stojącej ze stawów. W celu uzdatnienia przed spożyciem, należało dolewać do niej trochę wódki, bądź wywarów ziołowych takich jak mięta, imbir i jałowiec. Tam gdzie trudno było o czystą wodę, należało po przegotowaniu sporządzać napar z mięty i rozdawać żołnierzom do manierek
3. nakazano ochronę przed *zaziębieniem*⁵⁴ przez właściwe dostosowanie odzieży do panujących warunków
4. zwrócono uwagę na maksymalne zachowanie czystości osobistej przez *umywanie się z brudu*⁵⁵ oraz w miarę możliwości częstą zmianę bielizny
5. położono szczególny nacisk na staranne przestrzeganie higieny przygotowywania spożywanych posiłków – tu wytyczne Karola Kaczkowskiego były dość rozbudowane i nakazywały przynajmniej jeden gorący posiłek w ciągu dnia, najlepiej w porze porannej, z ograniczeniem *rzeczy niedogotowanych, surowych* (wyraz w rękopisie przypuszczalnie nieczytelny, dlatego Mieczysław Ropek podaje *serowych*) *twardego grochu, surowej słoniny*⁵⁶.

Ostatni wers tego paragrafu kierował baczniejszą uwagę na spożywanie mięsa zwierząt gospodarczych, które mogły być zarażone różnymi patogenami.

Postępowanie takie, chroniło od nałożenia się na epidemię cholery, dodatkowych chorób odzwierzęcych. Zalecenia te zostały później jeszcze rozszerzone o całkowity zakaz indywidualnego odżywiania się żołnierzy, zaś artykuły spożywcze miał dostarczać specjalny oddział zaopatrzenia⁵⁷.

6. zwrócono uwagę na maksymalne ograniczenie, poza wydzielanymi racjami, spożycia alkoholu, szczególnie nieznanego pochodzenia, bądź też *kwaśney i niedokończoney fermentacyi*⁵⁸ (to ostatnie określenie odnosiło się przede wszystkim do piwa, ale nie można wykluczyć, czy nie dotyczyło także zakwasu używanego powszechnie do pieczenia chleba, gdyż dzieże, w jakich był przygotowywany, praktycznie nigdy nie były myte⁵⁹. O niedopieczonym chlebie, jako jednym z czynników szkodliwych wspomina również wydana w Warszawie oficjalna broszura „*Wiadomość o cholery*”⁶⁰).

W punkcie tym Karol Kaczkowski zastosował się przede wszystkim do zaleceń zebranych we wspomnianej już pracy swojego brata Michała, w której m. in. pisał on: *piwo kwaskowate, kwas niewystały* (trudno jest ustalić, o jakie produkty spożywcze konkretnie tu chodziło, ale najprawdopodobniej był to kwas chlebowy, bądź też kwas otrzymywany z soku brzoźowego), *mussujący, mleko kwaśne, frukta niedojrzałe do szkodliwych należą*⁶¹. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż instrukcja ułożona przez członków Rady Lekarskiej wśród produktów zakazanych wymieniała m. in. *napoie kwaśne lub niedokoszone iako to kwas ogórkowy i burakowy i barszcz*⁶².

7. zabroniono kwaterowania w miejscach, gdzie poprzednio przebywali Rosjanie i nie zabieranie odzieży ze zmarłych, a nawet palenie oraz niszczenie całych obozowisk
8. nakazano szybkie grzebanie ciał zmarłych oraz padłych lub zabitych koni, a także padłego bydła
9. zalecono kierowanie chorych do szpitala z wyraźną adnotacją, jakie środki lecznicze zostały podane.

Patrol zorganizowany według podanego schematu powinien zawsze znajdować się za maszerującym oddziałem, aby mógł szybko wdrożyć odpowiednie działania, w razie nagłego wystąpienia choroby u któregoś z żołnierzy.

⁵⁷ P. Wł. Goździk, *Cholera w Królestwie Polskim w 1831 roku...* - s. 89.

⁵⁸ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 64.

⁵⁹ M. Kowecka, *W salonie i w kuchni*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2008, s. 151

⁶⁰ „Wiadomość o cholery podana przez Radę Ogólną Lekarską Królestwa Polskiego”, w Drukarni Rządowej Nr. 617, Warszawa 1831, s. 14.

⁶¹ M. Kaczkowski, *O poznawaniu, sposobach zapobieżenia i leczeniu choroby cholera morbus zwanej...* - s. 27.

⁶² „Wiadomość o cholery podana przez Radę Ogólną Lekarską Królestwa Polskiego...” - s. 14.

⁵³ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju...* - s. 63 – 64.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże

Podobnie jak w dokumencie z początków kwietnia, i obecnie Karol Kaczkowski zajął się problemem opanowania narastającej paniki. Przed opublikowaniem swojego rozporządzenia, dnia 2 maja 1831 roku zwrócił się do naczelnego wodza z postulatem, aby medyków wspierali w ich działaniach duchowni. Generał Jan Skrzynecki przychylił się do tej propozycji i do okólnika został dołączony dokument skierowany do kapelanów pułkowych, aby wspomagali lekarzy zatrudnionych w *dozorach zdrowia*⁶³ spiesząc żołnierzom przede wszystkim z pomocą moralną i emocjonalną.

Po zapoznaniu się z wydawanymi tak szybko wyciecznymi, nasuwa się wniosek, iż Karol Kaczkowski błyskawicznie i od samego początku w sposób racjonalny, ocenił rozmiary, jakie może przybrać epidemia, o ile nie wyda się ścisłych zaleceń sanitarnych. Informacje o postępie, bądź cofaniu się choroby podawane były lekarzom wojskowym w cotygodniowych okólnikach, zaś środki dezynfekcyjne przede wszystkim chlorek wapna był regularnie rozdzielany do aptek pułkowych.

Wspierał go w tym brat Michał, który zajmując się zagadnieniami związanymi z nową chorobą, jeszcze podczas pobytu w Wilnie spotykał się z Andrzejem Wysokińskim. Był on autorem dysertacji doktorskiej „*De cholera epidemica indorum*”⁶⁴, którą obronił w 1828 roku. W tekście zawarł swoje doświadczenia z zetknięcia się z cholerą na Kaukazie, gdzie pracował jako lekarz w szpitalu wojskowym w Tyflisie (obecnie Tbilisi w Gruzji), oraz na pograniczu Persji. Mógł tam wymieniać informacje w tym temacie z lekarzami brytyjskimi, którzy poznali tę chorobę w Indiach, a obydwu z pewnością była znana praca Fredericka Corbyna pracującego na terenie brytyjskich kolonii w Indiach i Persji, który w 1828 roku ogłosił swoją monografię poświęconą chorobom związanym z panującym tam klimatem, w tym i cholerze⁶⁵. Trudna współpraca z Radą Lekarską

W tak istotnej kwestii, jaką było zabezpieczenie ludności przed rozwijającą się epidemią nie mógł niestety Karol Kaczkowski nawiązać skutecznego kontaktu z warszawskimi lekarzami cywilnymi.

Jest to zastanawiające, gdyż urzędująca w stolicy Rada Lekarska przygotowała cytowany już dokument „*Wiadomości o cholera*”⁶⁶, nad którego powstaniem pracowali Maurycy Woyde i Fryderyk Wilhelm

Malcz, zaś podpisali się: *prezydenci i członkowie Rady Ogólnej Lekarskiej Brandt, Roliński, Woyde, Fiiałkowski, Malcz, Celiński*⁶⁷. Przy jego redakcji korzystano najprawdopodobniej obficie ze wzmiankowanego wielokrotnie tekstu Michała Kaczkowskiego. Miał się on stać oficjalnym okólnikiem rządowym, lecz na zapytanie generała Ignacego Prądzyńskiego, czy rzeczywiście mamy do czynienia z cholerą, ta sama Rada odpowiedziała, iż jest to raczej nasilająca się wiosną każdego roku biegunka⁶⁸. Raport Dyrekcji Generalnej Policji i Poczty donosił nawet, iż *nowa ta klęska w upominku od Ludów Azyatyckich do nas spiesząca zastała nas już uzbrojonych w środki zaradcze i gotowych do odpierania iey ciosów*⁶⁹. Podobnie, komisja wysłana z Warszawy w celu sprawdzenia przyczyn szerzenia się choroby wśród oddziałów wojskowych, jej przypadki określiła, jako *silną diarję* (ówczesne określenie biegunki) *ze złej wody powstającą i prawie cholera nasładującą*⁷⁰, oraz *zaziębnienie brzucha*⁷¹, pod czym podpisało się dwóch warszawskich medyków, jacy wchodzili w skład, a mianowicie Antoni LeBrun i Fryderyk Wilhelm Malcz⁷². Ten ostatni, który głosił, iż cholera jest chorobą skóry⁷³, o paradoksie, padł jej ofiarą w 1852 roku, podczas jednej z kolejnych epidemii, jakie dość regularnie nawiedzały Warszawę w XIX wieku⁷⁴. Czy doszłoby do nich, gdyby kierowano się wskazówkami Karola Kaczkowskiego trudno orzec, ale na pewno ich zasięg, a przede wszystkim skutki społeczne, w tym m. in. śmiertelność, byłyby znacznie ograniczone. On sam zresztą, w liście do Marcina Klemensowskiego napisanym z Brodnicy w październiku 1831 roku wspominał, iż Fryderyk Wilhelm Malcz, który osobiście przyjechał do Mieni, pomimo zaprezentowanych mu dowodów z: *gwałtowną śmiertelnością w parogodzinnych cierpieniach i wypadkami z sekcjów, jakie ja z Doktorem Marcinkowskim kilkakrotnie robiliśmy*⁷⁵ przez cały czas utrzymywał, iż *zjawiona niby-to cholera po 4 dniach niezawodnie zniknie*⁷⁶, co jednak w żadnym przypadku nie nastąpiło.

⁶⁷ „Wiadomość o cholerae podana przez Radę Ogólną Lekarską Królestwa Polskiego”... - s. 30.

⁶⁸ Fr. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*... - s. 76.

⁶⁹ AGAD Wł. Centr. Powst. Listop. T. 72, kart. 49.

⁷⁰ AGAD, Akta Rady Najwyższej Narodowej Sekc. V. Nr 155 Względem cholera morbus.

⁷¹ P. Wł. Goździk, *Cholera w Królestwie Polskim w 1831 roku*... - s. 71

⁷² Fr. Giedroyc podaje, iż w skład tej komisji wchodzili jeszcze Koechler i Legallois. Tu za: Fr. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*... - s. 77.

⁷³ Tu za: P. Wł. Goździk, *Cholera w Królestwie Polskim w 1831 roku*... - Nr. 2 s. 233. Fr. W. Malcz swoją teorię przedstawił w książce „*O cholera indyjskiej epidemicznej*”. Tu za: „*O cholera indyjskiej epidemicznej* przez W. Malca” w Warszawie w Drukarni Gałęzowskiego i Komp. 1831, s. 48 - 50

⁷⁴ „Cmentarze ewangelickie w Warszawie”, Wyd. Foto-Art. Print, Warszawa, br., r. wyd. s. 25.

⁷⁵ Fr. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*... - s. 106.

⁷⁶ Tamże.

⁶³ M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju*... - s. 64.

⁶⁴ J. Bieliński, *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiony*... - s. 220.

⁶⁵ F. Corbyn, *Management and diseases of infants, under the influence of the climate of India being instructions to mothers and parents, in situations where medical aid is not to be obtained, and a guide to medical men, inexperienced in the nursery and the treatment of tropical infantile disease. Illustrated by coloured plates*, Messrs. Thacker & Co., St. Andrew's Library, Calcutta, 1828.

⁶⁶ Fr. Giedroyc, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*... - s. 75

Instrukcje i okólniki były przede wszystkim adresowane do wojska, zaś wytyczne Rady Lekarskiej okazały się jak widać dość enigmatyczne. A przed skutkami epidemii należało chronić przede wszystkim ludność cywilną, gdyż w armii decyzje zapadały błyskawicznie w formie rozkazów. W związku z tym Karol Kaczkowski przygotował również w niezwykle szybkim tempie adresowaną do lekarzy ogólnie praktykujących publikację „*O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom*”⁷⁷, którą natychmiast dość starannie jak na panujące warunki, wydała drukarnia rządowa w Warszawie. Sam tytuł już dużo mówi o autorze. By nie wzbudzać niepotrzebnej paniki, z czym do tej pory walczono niezbyt przemyślanymi decyzjami, a zarazem podać niezbędne informacje, nie użył w tytule ani nazwy choroby, ani nie wspomniał jednym słowem o epidemii, lecz z wyraźnym zacięciem naukowym zaprezentował jedynie najważniejsze zagadnienia, którym poświęca swoją pracę.

„O używaniu chloru” Karola Kaczkowskiego

Zasadnicza praca Karola Kaczkowskiego liczy trzydzieści osiem stron powszechnie podówczas przyjętego formatu czyli w *ósemce*. Nie jest to jak widać praca obszerna, lecz doskonale napisana, podobnie jak inne teksty tego autora. Język jest niezwykle komunikatywny i pomimo pewnych, na szczęście nielicznych archaizmów pozostaje czytelny dla współczesnego odbiorcy, z właściwym układem tematów, zaś podane w niej porady można uznać za bardzo łatwe do zastosowania nawet w trudnych warunkach wojennych. Skonstruowana jest z króciutkiego wstępu mieszczącego się na trzeciej stronie tekstu, oraz pięciu samodzielnych akapitów, które zostały wyróżnione tytułem drukowanym kursywą.

1. *O używaniu chloranu wapnia dla utrzymania czystego powietrza w szpitalach, w domach roboczych i innych, w których się wielka liczba osób znajduje* – s. 4 – 8.

W pierwszym z nich zgromadzone zostały praktyczne porady, jak odkazić powietrze w pomieszczeniach szpitalnych, m. in. przez skrapianie bądź polewanie podłogi, z jednoczesnym zwróceniem uwagi, iż stosowane dotychczas sposoby, jakimi było kadzenie jałowcem bądź żywicą, nie tylko nie przynoszą żadnego skutku, ale mogą być szkodliwe dla chorych. Zaznaczał wyraźnie, iż jedynym skutecznym środkiem są preparaty na bazie chloru, przy czym dla ochrony indywidualnej zalecał noszenie w buteleczce trochę *rozcieku*⁷⁸, czyli roztworu i używanie jej zawartości.

⁷⁷ K. Kaczkowski, *O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom*, w Drukarni Rządowej, Warszawa 1831.

⁷⁸ K. Kaczkowski, *O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom...* - s. 8.

Pisze tu, co prawda o wążaniu, ale z dalszego toku wywodów w tekście należy przypuszczać, iż dotyczyło to również mycia bądź moczenia rąk tym preparatem

2. *O użyciu chlorowego wapna przeciw szkodliwym wyziewom kloak stolców i urynałów* – s. 8 – 13

Podobnie jak w poprzedniej części znaleźć tu można sposoby, jak odkażać te, z natury najbardziej cuchnące pomieszczenia, gdzie należy m. in. schody zlać roztworem wapna chlorowanego, zaś same doły, w których gromadzone są nieczystości posypywać świeżym wapnem gaszonym, a następnie wlać roztwór wapna chlorowanego. W podobny sposób należy dezynfekować przygotowanym roztworem, *garnki stolców*, (naczynia w przenośnych ubikacjach) zaś *urynały i naczynia te obmywać*⁷⁹, mało wszystkie przedmioty, jakie stykają się z wydaliniami powinny być w podobny sposób oczyszczane. Skuteczny roztwór powinien zawierać dwie uncje (ok. 62.0 g.) na ok. 5 litrów wody. Odwołując się do doświadczeń francuskich szczególnie chemika o nazwisku d’Arcet, Karol Kaczkowski wspomina tu również o dezynfekcyjnym działaniu ałunu.

Pomimo szczupłości, tekst jest przygotowany zgodnie z obowiązującymi podówczas prawidłami traktatu naukowego. Cytowane są nazwiska ośmiu autorów zajmujących się w swoich pracach naukowych zagadnieniami higienicznymi oraz środkami służącymi do dezynfekcji. Niestety najczęściej zostały one podane w zapisie fonetycznym, (Chevalier, Labarrak, Paroletti, Findham, d’Arcet, Bonafu, Hanri, Davidson), co znacznie utrudnia ich zidentyfikowanie. Z całą pewnością można jednak stwierdzić, iż Karolowi Kaczkowskiemu musiały być znane prace Alphonse Chevalier, podówczas redaktora naczelnego ukazującego się od roku 1825 w Paryżu periodyku „*Journal de chimie medicale de pharmacie et de toxicologie*”⁸⁰, zacytowanego z nazwiska już na pierwszej stronie⁸¹, a następnie tekst Antoine Germain Labarraque (w tekście „*Labarrak*”⁸²) poświęcony zatruciom w trakcie prac przy oczyszczaniu kanalizacji i zarazem odkażającemu działaniu chlorku wapnia, jaka ukazała się w Paryżu w 1825 roku⁸³. Nie można wykluczyć, czy nie zapoznał się też z jej wersją rozszerzoną, wydaną drukiem w Anglii w 1826 roku⁸⁴. Znał też z pewnością

⁷⁹ Tamże, s. 12.

⁸⁰ *Journl de chimie medicale de pharmacie et de toxicologie*, Ed. Bechet jeune, Paris 1825 – 1876.

⁸¹ K. Kaczkowski, *O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom...* – s. 1.

⁸² *Ibid* - s. 1 i wiele następnych.

⁸³ A. G. Labarraque, *Note sur une asphyxie produite par les émanations de matériaux retirés d’une fosse d’aisance. Suivie d’expériences sur les moyens de désinfection propres à prévenir de pareils accidents; (lue à l’Académie royale de médecine le 12 mars 1825)*, Ed. de H. Fournier, Paris, 1825.

⁸⁴ A. G. Labarraque, *Chlorate of soda, chlorate of lime*, Ed. Highley,

publikacje cytowanego już chemika Jeana Pierre-Joseph d'Arcet w tym jego pracę „*Conseil de salubrité. Instruction sur les soufroids*”⁸⁵. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż prace d'Arceta, na co zwraca uwagę Thomas LeRoux, były jednymi z pierwszych poświęconych zanieczyszczeniu powietrza w miastach⁸⁶.

Odnosnie nazwiska Chevalier cytowanego przez Karola Kaczkowskiego napotkać można pewien problem. Otóż w 1831 roku ukazało się drugie wydanie pracy „*On Asiatic cholera*” autorstwa Thomasa Williama Chevaliera⁸⁷ chirurga pracującego w Westminsterze w Anglii. Niestety żaden katalog⁸⁸ nie podaje daty pierwszej edycji, w związku z tym trudno jest ustalić, czy tekst nie powstał dużo wcześniej i nie mógł być dostępny na kontynencie europejskim, a stąd znany Karolowi Kaczkowskiemu.

3. *O użyciu chloranu wapnia do oczyszczenia powietrza w stajnach, oborach, chlewach i w innych miejscach do trzymania bydła przeznaczonych* – s. 13 – 22

Są to kolejne, niezwykle praktyczne porady, jak zdezynfekować pomieszczenia dla bydła i koni przez mycie oraz bielenie ścian i sprzętów. Środkiem zapobiegawczym przed pomorem ma być również stałe utrzymywanie *slabego zapachu chloru, który niszczy zaraźliwe istoty w chwili ukazania się ich w powietrzu stajni*⁸⁹.

Warto zwrócić uwagę na użyty w tekście zwrot *zaraźliwe istoty*. Karol Kaczkowski doskonale zdawał sobie sprawę, że cholera i inne choroby zakaźne przenosi jakiś czynnik coś, czego nie można, co prawda, dostrzec gołym okiem, ale co jest cały czas obecne na przedmiotach i w powietrzu. Żadna z tych infekcji nie powstaje sama z siebie, powoduje ją właśnie ta nieznamna, gdyż niedostrzegalna przyczyna, stąd perfekcyjne zachowanie czystości pozwala po pierwsze na usunięcie owego czynnika, bądź czynników, a po drugie na skuteczne uniknięcie zakażenia.

4. *Uwagi ogólne* – s. 23 – 24

Karol Kaczkowski podaje w nim sposoby ochrony przed zarażeniem zwracając przy tym uwagę na mycie rąk w *rozścieku chlorku wapna*⁹⁰ szczególnie po kontakcie z przedmiotami, bądź osobami, które przybywają z miejsc, gdzie panuje szczególnie duże za-

grożenie epidemiczne. W uwadze zamieszczonej pod zasadniczym tekstem i zasygnalizowanej kursywą powraca jeszcze raz do tego tematu pisząc o konieczności zachowania higieny, przestrzegania zaleceń dietetycznych, starannego wietrzenia pomieszczeń oraz używania preparatów chloru do *długiego okadzania*⁹¹. Zdaniem Karola Kaczkowskiego zapach chloru powinien być, podobnie jak w budynkach gospodarczych, stale wyczuwalny we wszystkich pomieszczeniach, w których przebywa się w czasie kwarantanny, a już szczególnie w kuchni oraz w korytarzach, gdzie najczęściej gromadzą się ludzie. O wykadaniu preparatem noszącym nazwę *solnik (chlorek) wapna* wspominał również Michał Kaczkowski⁹².

5. *O użyciu chlorowych preparatów do oczyszczenia rozmaitych rzeczy* – s. 25 – 30

Szukając czynników przenoszenia się chorób zakaźnych Karol Kaczkowski zwraca uwagę na przedmioty, na których mogą się gromadzić czynniki chorobotwórcze. Wylicza je bardzo starannie, przy czym dużą uwagę zwraca na zwłoki ludzi zmarłych z powodu zarazy. Tutaj konieczne jest stałe używanie chlorku wapnia, zaś przy wykonywaniu sekcji zwłok z *wielką korzyścią używać można chlorku wapna w rozcieku obmywając nim ręce...przed zaczęciem i po ukończeniu pracy*⁹³.

T nasuwa się pytanie – czy Ignaz Semmelweis propagując w wiedeńskiej klinice od maja 1848 roku swoje zasady postępowania mógł wzorować się na tych zaleceniach, tym bardziej, iż do mycia rąk przed badaniem położnic polecał stosować podchloryn wapnia, czyli preparat znany Karolowi Kaczkowskiemu.

Oczyszczanie powinno obejmować także odzież i tu również można stosować zdaniem Karola Kaczkowskiego preparaty chlorku wapnia mocząc w nim uprane sztuki i starannie rozwieszając na słońcu.

6. *O użyciu (błąd zecerski) chlorowych kombinacji dla poprawy iedzenia i napoiów zepsutych* – s. 31 – 38 – temat ten został potraktowany trochę marginalnie, ale najważniejszym zagadnieniem pozostało przestrzeganie higieny.

Informacje na temat nowej choroby były tak samo potrzebne, jak i środki zapobiegawcze. I tu również Karol Kaczkowski wykazał swoją wiedzę i zdolności. Prócz cytowanej już w piśmie z dnia 30 kwietnia 1831 roku, uwagi o starannym gromadzeniu historii chorób konkretnych pacjentów, w celu zgromadzenia jak największej ilości obserwacji, zwrócił się 20 lipca 1831 ze specjalnym apelem adresowanym do lekarzy wojskowych, a zamieszczonym na łamach „*Dzienni-*

London 1826.

⁸⁵ J. P.-J. d'Arcet, *Conseil de salubrité. Instruction sur les soufroids*, br. m. wyd., 1821.

⁸⁶ T. Le Roux, *Le laboratoire des pollutions industrielles. Paris 1770-1830*, Ed. Albin Michel, br. m. wyd. 2011, s. 317

⁸⁷ T. W. Chevalier, *On Asiatic cholera*, Longman, Rees, Orme, Brown and Green, London 1831.

⁸⁸ Tu „Wellcome Library” - <https://search.wellcomelibrary.org/iii/encore/search> (data dostępu 27 11 2020) i Internet Archive - <https://archive.org/details/b22396470> (data dostępu 27 11 2020).

⁸⁹ K. Kaczkowski, *O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom...* - s. 17.

⁹⁰ Tamże, s. 24.

⁹¹ Tamże.

⁹² M. Kaczkowski, *O poznawaniu sposobach zapobieżenia i leczenia choroby cholera morbus zwaney...* - s. 27

⁹³ K. Kaczkowski, *O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom...* s.27.

ka Powszechnego Kraiowego”⁹⁴. Prosił w nim o zbieranie wszelkich informacji, jak sam pisał, służących do *gruntowniejszego poznania natury choroby cholera morbus*⁹⁵ i zwracał uwagę na fakt, iż *sztuka lekarska na doświadczeniach się wspiera*⁹⁶. Z nadsyłanych i gromadzonych przez siebie danych planował wydawać „*Dziennik Lekarski Wojskowy*”⁹⁷, którego zadaniem miało być uszczegółowienie postępowania w czasie ewentualnych nawrotów epidemii.

Stało się jednak inaczej. Po tragicznej kapitulacji Warszawy, kontuzjowany w czasie obrony Karol Kaczkowski wyruszył wraz z wojskiem najpierw do Modlina, a później do Brodnicy.

Jeszcze raz wykorzystał swoje zdolności, jako higienista, gdy teren Prus Wschodnich, a szczególnie okolice Elbląga nawiedziła cholera. Problematyka postępowania była mu doskonale znana, więc działał z właściwą sobie energią oraz pozytywnymi efektami swojej pracy.

Podzielił los wielu innych Polaków pozbawionych ojczyzny, a już szczególnie tragiczny był schyłek jego życia. W celu poratowania zdrowia wyjechał do Odessy, gdzie praktycznie przez cały czas znajdował się pod ścisłym nadzorem policyjnym. Pomimo podeszłego wieku, jako człowieka niebezpiecznego ze względów politycznych zesłano go 3 listopada 1863 roku do Wałujek w guberni Woroneskiej nie pozwalając na zabranie czegokolwiek z miejsca pobytu. Po dwóch latach wyrażono zgodę na przesiedlenie do Chersonia, gdzie zmarł 14 września 1867 roku. Grób czy chociażby jego najmniejszy ślad nie zachował się do dnia dzisiejszego⁹⁸.

Miejsca poświęcone pamięci Karola Kaczkowskiego w Warszawie

Karol Kaczkowski ma poświęcone sobie trzy monumenty znajdujące się na terenie Warszawy. Pierwszy, to ocalały z pożogi wojennej pomnik, z medalionem dłuta Wiktora Gontarczyka⁹⁹, który do 1939 roku stał na ulicy Powązkowskiej 44, na terenie koszar 1 Batalionu sanitarnego (od 1927 roku Karol Kaczkowski był patronem tej jednostki¹⁰⁰), gdzie został odsło-

nięty 26 lutego 1931¹⁰¹, a współcześnie, konkretnie od 20 czerwca 1960 roku znajduje się przed gmachem Wojskowego Instytutu Higieny i Epidemiologii przy ulicy Kozielskiej, drugi to tablica pamiątkowa na ścianie budynku mieszczącego dział zbiorów specjalnych Głównej Biblioteki Lekarskiej przy ulicy Jazdów 1, zaś trzeci - kamień pamiątkowy na miejscu Olszynki Grochowskiej w tzw. Alei Chwały, usytuowanej wzdłuż ulicy Traczy. Wszystkie są mało znane, gdyż obelisk na ulicy Kozielskiej jest dość trudno dostępny ze względu na teren wojskowy, drugi, również usytuowany jest na uboczu, zaś trzeci, również znajduje się peryferyjnie przy uliczce kończącej się w lesie, do tego jeszcze na internetowym planie miasta nieoznaczonej, jako Aleja Chwały, a opisanej odnośnikiem do placu zabaw. Bliższe dane o tym miejscu podaje portal internetowy „*Twoja Praga*”¹⁰² wymieniając kamień pamiątkowy na pozycji 15 i podając także kilka zdań poświęconych Karolowi Kaczkowskiemu.

Warto tu zaznaczyć, iż w okresie międzywojennym w samym Zamku Ujazdowskim znajdowała się na klatce schodowej tablica pamiątkowa poświęcona Karolowi Kaczkowskiemu. Jej uroczyste odsłonięcie odbyło się dnia 15 maja 1927 roku¹⁰³.

Nie są to czynniki sprzyjające poznaniu sylwetki, i dlatego warto przypomnieć tego człowieka, który w przeciągu kilkunastu dni z typowego profesora początkowo liceum w Krzemieńcu, gdzie tak zasłużył się na polu propagowania zasad higieny i opieki nad chorym, a następnie Uniwersytetu Warszawskiego, zajętego dydaktyką i organizacją nowych klinik akademika, przedzierzgnął się w rzutkiego komendanta wojskowej służby zdrowia w trudnym okresie walk na przedpolu Warszawy, zmagają pod Ostrołęką i wreszcie borykając się z zasadniczym problemem, jaki dotknął wszystkich, nie tylko armii, a mianowicie epidemią cholery.

Dlatego myśląc o postaci Karola Kaczkowskiego warto powtórzyć frazę zaczerpniętą z poezji Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego i starać się by Jego: *cień na ścieżce utrwalić od zapomnienia*¹⁰⁴

PIŚMIENNICTWO

Archiwa

1. AGAD, Akta Rady Najwyższej Narodowej Sekc. V. Nr 155 Względem cholera morbus
2. AGAD, Wł. Centr. Powst. Listop. T. 72, kart. 49.

⁹⁴ „Dziennik Powszechny Kraiowy” w niedzielę dnia 24 lipca 1831 roku Nr. 202 s. 1118.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ St. Konopka, *Karol Kaczkowski, jego prace i projekt wydawania pisma wojskowo-lekarskiego...* - s. 505.

⁹⁸ Z. Kopociński, K. Kopociński, Cz. Jeśman, *Kilka refleksji na temat wojsk owej służby zdrowia w 150 rocznicę śmierci generała profesora Karola Kaczkowskiego (1797-1867)* w: „Forum Bibliotek Medycznych” 2016 R. 9 nr 2 (18), s. 472.

⁹⁹ <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/powazkowska-kaczkowski> (data dostępu 08 04 2020)

¹⁰⁰ Z. Kopociński, K. Kopociński, Cz. Jeśman, *Kilka refleksji na temat wojsk owej służby zdrowia w 150 rocznicę śmierci generała profesora Karola Kaczkowskiego (1797-1867)* w: „Forum Bibliotek Medycznych” 2016 R. 9 nr 2 (18), s. 471.

¹⁰¹ „Żołnierz Polski” Nr. 10, R. XIII, 8 marca 1931, pierwsza str. okładki i s. i 241.

¹⁰² <https://www.twoja-praga.pl/praga/pomniki/1165.html> (data dostępu 28 06 2020)

¹⁰³ „Podchorążowie z Ujazdowa”, Klub Wychowanków Szkoły Podchorążych Sanitarnych, Londyn 1972 s. 52.

¹⁰⁴ K. I. Gałczyński, *Pieśni*, Wyd. okolicznościowe, Reprint, GRYF, Ciechanów, br. r. wyd. br. paginacji.

Prace K. Kaczkowskiego

3. K. Kaczkowski, *Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia przez Karola Kaczkowskiego*, Drukarnia N. Glucksberga, Warszawa 1826 T. I., T. II 1827
4. K. Kaczkowski, *Dziennik podróży do Krymu odbytej przez Karola Kaczkowskiego Dra med.* Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1829 T. I – IV
5. K. Kaczkowski, *O używaniu preparatów chloru przeciw zarazom i szkodliwym wyziewom*, w Drukarni Rządowej, Warszawa 1831
6. K. Kaczkowski *Lekcje higieny, czyli nauki zachowania zdrowia wykładane w Liceum Wołyńskim, Wytłocznia Narodowa Ossolińskich*, Lwów 1833
7. K. Kaczkowski, *O wpływie ciała i umysłu na zdrowie ludzkie*, w: *Athenaeum* 1844 T. IV, Nr. I
8. K. Kaczkowski, *O przepisach wychowania w wieku niemowlęcym, dzieciennym i młodzieńczym*, w: red. J. I. Kraszewski, „*Athenaeum*” 1845 T. V, Nr. V

Opracowania biograficzne o K. Kaczkowskim

9. K. Buczek *Karola Kaczkowskiego publiczne lekcje higieny w Liceum Wołyńskim*. W: red. J. Schiller-Walicka: *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 2016; 53
10. St. Konopka, *Karol Kaczkowski, jego prace i projekt wydawania pisma wojskowo-lekarskiego, odbitka z „Lekarza Wojskowego” 1935 T. 26 Nr. 8.*
11. Z. Kopociński, K. Kopociński, Cz. Jeśman, *Kilka refleksji na temat wojsk owej służby zdrowia w 150 rocznicę śmierci generała profesora Karola Kaczkowskiego (1797-1867)* w: „*Forum Bibliotek Medycznych*” 2016 R. 9 nr 2
12. W. Lisowski, *Generał profesor Karol Kaczkowski*, MON Warszawa 1986
13. W. Lisowski *Gen. prof. Karol Kaczkowski w 220 rocznicę urodzin i 150 rocznicę śmierci*, w: „*Skalpel*” Nr.5/6, XXVI (2017)
14. M. Ropek *Karol Kaczkowski, jako lekarz i obywatel kraju, „Rozprawy na stopień doktora medycyny b. wychowanków szkoły podchorążych sanitarnych” Nr. 7*, Warszawa 1938
15. A. Szmyt, *Krzemieńczanin Karol Kaczkowski – naczelnny lekarz armii powstańczej* w: „*Powstanie listopadowe 1830–1831 Dzieje – historiografia – pamięć*”, Muzeum Niepodległości w Warszawie 2015.
16. J. Talar, St. Wojtkowiak, *Karol Kaczkowski wybitny organizator wojskowej służby zdrowia i epidemiolog w Powstaniu Listopadowym*, w: „*Biuletyn Wojskowej Akademii Medycznej*” 1960, T. III, Zesz. 2/3
17. M. Wagner, *Generał Karol Kaczkowski, jako szef wojskowej służby zdrowia w Powstaniu Listopadowym 1830 – 1831*, w: „*Studia Historyczno-Wojskowe*”, Siedlce 2006, T. I s. 153 – 165.

18. „*Wspomnienie z papierów pozostałych po ś.p. Karolu Kaczkowskim generał sztab-lekarzu wojsk polskich ułożył Tadeusz Oksza-Orzechowski*”, Gubrynowicz i Schmidt, Lwów 1876

Opracowania ogólne

19. J. P-J. d’Arcet, *Conseil de salubrité. Instruction sur les soufroids*, br. m. wyd., 1821
20. T. W. Chevalier, *On Asiatic cholera*, Longma, Rees, Orme, Brown and Green
21. J. Wł. Chojna, *Wojskowe lazarety warszawskie w czasie Powstania Listopadowego i dozór szpitali wojskowych*, Nakł. autora, Warszawa 1970
22. „*Cmentarze ewangelickie w Warszawie*”, Wyd. Foto-Art. Print, Warszawa, br., r. wyd
23. F. Corbyn, *Management and diseases of infants, under the influence of the climate of India being instructions to mothers and parents, in situations where medical aid is not to be obtained, and a guide to medical men, inexperienced in the nursery and the treatment of tropical infantile disease. Illustrated by coloured plates*, Messrs. Thacker & Co., St. Andrew’s Library, Calcutta, 1828.
24. „*Dziennik Powszechny Kraiowy*” w niedzielę dnia 24 lipca 1831 roku Nr. 202
25. K. I. Gałczyński, *Pieśni*, Wyd. okolicznościowe, Reprint, GRYF, Ciechanów, br. r. wyd
26. Fr. S. Gawroński, *Pamiętnik r.1830/31 i księga pamiątkowa (1787 – 1831) pułkownika Franciszka Salezego Gawrońskiego*, Akademia Umiejętności, Kraków, 1916
27. Fr. Giedroyć, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*, Dept. Sanitarny, Warszawa 1927
28. P. W. Goździk, *Cholera w Królestwie Polskim w 1831 roku*, w: „*Lekarz Wojskowy*” Nr.1 (1938)
29. K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1874 T. II (G – L)
30. *Journal de chimie medicale de pharmacie et de toxicologie*, Ed. Bechet jeune, paris 1825 – 1876
31. M. Kaczkowskiego *O poznawaniu sposobach zapobieżenia i leczenia choroby cholera morbus zwanej*, w Druk. Kom. Rząd. Wyz. Rel. i Ośw. Publ. Warszawa 1830
32. St. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Nakładem autora, Warszawa 1883
33. M. Kowecka, *W salonie i w kuchni*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2008
34. A. G. Labarraque, *Note sur une asphyxie produite par les émanations de matériaux retirés d’une fosse d’aisance. Suivie d’expériences sur les moyens de désinfection propres à prévenir de pareils accidents; (lue à l’Académie royale de médecine le 12 mars 1825)*, Ed. de H. Fournier, Paris, 1825
35. A. G. Labarraque, *Chlorate of soda, chlorate of lime*, Ed. Highley, London 1826

36. T. Le Roux, Le laboratoire des pollutions industrielles. Paris 1770-1830, Ed. Albin Michel, br. m. wyd. 2011
37. W. Męczkowski, Służba zdrowia w wojsku polskim, w: „Pierwszy Zjazd poświęcony polskiej medycynie wojskowej”, Druk. K. Kowalewskiego, Warszawa 1917
38. : „O cholery indyjskiej epidemicznej przez W. Malcza” w Warszawie w Drukarni Gałęzowskiego i Komp. 1831
39. G. Piramowicz, Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia w Drukarni Nadworney, Warszawa 1787
40. „Podchorążowie z Ujazdowa”, Klub Wychowanków Szkoły Podchorążych Sanitarnych, Londyn 1972
41. „Wiadomość o cholery podana przez Radę Ogólną Lekarską Królestwa Polskiego”, w Drukarni Rządowej Nr. 617, Warszawa 1831
42. „Żołnierz Polski” Nr. 10, R. XIII, 8 marca 1931
45. <http://opac.cbw.wp.mil.pl/cgi-bin/wspd CGI.sh/wo2>
46. <http://www.warszawa1939.pl/obiekt/powazkowska-kaczkowski>
47. <https://www.google.pl/maps/place/U1.+Traczy+-+Aleja+Chwa%C5%82y>
48. <https://www.twoja-praga.pl/praga/pomniki/1165.html>
49. <https://www.twoja-praga.pl/praga/pomniki/1303.html>
50. <https://polona.pl/item/o-uzywaniu-preparatow-chloru-przeciw-rozmaitym-zarazom-i-szkodliwym-wyziewom,OTI5MDM2NzI/>
51. <https://search.wellcomelibrary.org/iii/encore/search>
52. <https://archive.org/details/b22396470>

Otrzymano: 11.12.2020 r.

Zaakceptowano do publikacji: 15.01.2021 r.

Strony internetowe

43. <http://katalog.nukat.edu.pl/>
44. <http://katalog.nukat.edu.pl/search>

Adres do korespondencji:

Maria J. Turos
maria.turos@wum.edu.pl